

ІСТОРИЧНІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНЦІВ З ІСЛАМСЬКИМ СВІТОМ В РЕЦЕПЦІЯХ БОРИСА ГРІНЧЕНКА (1863–1910)

С. С. Андрєєва

Київський столичний Університет імені Бориса Грінченка

ss.andriieva@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Ключові слова: Б. Грінченко; іслам, Крим, кримські татари, українська інтелектуальна еліта, український простір, історіографічна традиція.

У статті на основі народопроектних, публіцистичних та художніх творів Б. Д. Грінченка висвітлено поширення в українському просторі знань про ісламський світ, релігію, національну самобутність, культуру кримських татар, турків, арабів тощо. В історичній ретроспективі показано контроверсійний характер відносин України з Кримом в рецепції Бориса Грінченка, доведено використання образу кримських татар як «чужих» як фактора формування національно свідомої української модерної нації, відродження історичної пам'яті та виховання жертвовної любові до Батьківщини. Водночас, у своїй громадсько-політичній діяльності Борис Дмитрович відстоював перспективу незалежності України, в якій будуть гарантовані права всім народам, що проживають на її території. Так само, право на самостійний історичний шлях повинні отримати й інші народи Російської імперії.

HISTORICAL RELATIONS OF UKRAINIANS WITH THE ISLAMIC WORLD IN THE RECEPTIONS OF BORIS HRINCHENKO (1863–1910)

S. S. Andryeyeva

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Key words: B. Hrinchenko; Islam, Crimea, Crimean Tatars, Ukrainian intellectual elite, Ukrainian space, historiographical tradition.

The article shows how knowledge about the Islamic world, religion, national identity, culture of the Crimean Tatars, Turks, Arabs, etc. spread in the Ukrainian space under the conditions of the development of the domestic national movement of the late 19th and early 20th centuries.

The focus of research is on the figure and achievements of B. D. Hrinchenko (1863–1910), a well-known devotee of pan-European values. On the basis of his public education, journalistic and artistic works, the author's vision of the historical relations of Ukrainians, Crimean Tatars and Turks is highlighted. The use of the image of the Crimean Tatars as «foreigners» as a factor in the formation of a nationally conscious Ukrainian modern nation, the revival of historical memory and the cultivation of love for the Motherland has been proven. Descriptions of captivity, mistreatment and abuse generally corresponded to the historiographical tradition of contrasting the Muslim and Christian worlds.

B. Hrinchenko's reception of two historical figures is analyzed – Hetman Petro Doroshenko, who adhered to a pro-Turkish orientation, and Ivan Sirko, a Cossack, a consistent fighter against the aggression of the Crimean Khanate and the Ottoman Empire.

In the work of Boris Hrinchenko, stereotyped characteristics of certain national and religious communities, which until the beginning of the 20th century, became widespread and found their use in literary and scientific discourses. Borys Hrinchenko is depicted in the circle of representatives of the domestic intellectual elite – D. Doroshenko, A. Krymskyi, M. Drahomanov, who also made efforts to form Ukrainian perception of the Islamic world.

In his social and political activities, Boris Dmytrovych defended the prospect of Ukraine's independence, in which the rights of all peoples living on its territory would be guaranteed. In the same way, the right to an independent historical path should be obtained by other peoples of the Russian Empire.

*Епохи маємо судити з свого погляду,
а людей повинні судити з погляду тієї епохи,
за якої ті люде жили*
Грінченко Б. Було, є, буде (1894)

Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) – видатний представник вітчизняної інтелектуальної еліти, один з символів «Українського Національного Відродження» (псевдоніми – Б. Г., Вартовий, Василь Чайченко, Грімач, Леонід Яворенко, Перекатиполо та ін.). Як письменник, педагог, просвітител, літературознавець, лексикограф, публіцист, видавець, громадсько-політичний діяч він докладав всі зусилля для формування національно свідомої української модерної нації та відродження історичної пам'яті.

Постать та творча, наукова, громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка у незалежній Україні вже набули належного узагальнення. Треба відзначити монографічні дослідження останніх років¹. Європеїзм Б. Грінченка є очевидним для більшості дослідників-грінченкознавців. Б. Грінченко був поборником загальноєвропейських цінностей, щиро переконаний у необхідності входження України до європейського соціокультурного та політичного простору, сприйняття європейського досвіду та культурного спадку². Однак недостатньо дослідженим є важливий аспект його діяльності та творчості – рецепція історичного спадку взаємин українців з мусульманським світом в соціокультурний контекст кінця ХІХ – початку ХХ століття та вирішення національного питання в Російській імперії. Це і є метою даної роботи.

Основою джерельної бази дослідження стали праці Б. Д. Грінченка – народопроектні, художні, публіцистичні та інші, які введені в актуальний науковий обіг через чисельну републікацію. Окремі неопубліковані матеріали містяться в особовому фонді Б. Грінченка (Інститут рукопису Національної

бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) Ф. І. Оп. 1 [Архів Б. Грінченка]). У даному тексті ми максимально зберегли особливості авторського мовлення Бориса Грінченка.

Кілька народопроектних книжок Б. Грінченка знайомили широкий український простір із мусульманським світом, релігію, національну самобутність, культуру різних народів, зокрема видання та перевидання таких брошур: «Фінляндія і Сахара» (1892)³, «У неволі. Оповідання про туркменів» (1899)⁴, «Про пустині» (1908)⁵, «Оповідання з української старовини» (1906)⁶, «Як жив український народ. (Коротка історія України)» (1906)⁷ та ін.

Аналогічний матеріал з вітчизняної історії було вміщено і у брошурах Української радикальної партії. Б. Грінченко вдавався до історичної аргументації прав українського народу, перш ніж викласти програмні положення⁸.

Борис Дмитрович вважав важливою метою своєї просвітницької діяльності знайомство українства з традиціями і звичаями різних народів, формування толерантного ставлення до них. Б. Грінченко наголошував на самобутності кожного народу світу, визнання його вибору історичного шляху і повазі до його культурно-історично-релігійних традицій. Так звані «антинаціональні феномени», під якими розуміються шовінізм, ренегатство, «малоросійство» (комплекс «меншовартості» – у застосуванні як щодо українців, так й інших народів світу) викликали у Бориса Дмитровича відверте відторгнення.

Водночас, у справі цілеспрямованого формування української національної ідентичності

¹ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.; Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. Київ: Ліра, 2020. 204 с.; Яременко В. Борис Грінченко – національної ідеї смолоскип. Вид. 2-ге, виправлене, доопрацьоване, доповнене. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2022. 400 с.; Яременко В. В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 384 с., іл. та ін.

² Андреева С. С., Лашко М. В., Яковлева І. В. Борис Грінченко в європейському соціокультурному просторі. *Київські історичні студії*. 2020. Вип. 1(10). С. 143–148.

³ Там само. С. 153–176.

⁴ Грінченко Борис. Зібрання творів. Народопроектна спадщина. В 2 кн. Кн. 1. / Примітки і коментарі А. І. Мовчун. Київ: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. С. 312–323.

⁵ Там само. С. 177–201.

⁶ Там само. С. 359–423.

⁷ Там само. С. 331–358.

⁸ [Яворенко Л.] Чого нам треба. Львів, 1905 (видання Української радикальної партії. Ч. 8). 45 с.; [Яворенко Л.] Чому у нас досі нема доброго ладу? (Додається: Від Української Радикальної партії: Програма). Львів, 1905. (видання Української радикальної партії. Ч. 2). 47 с. + 2 с.

Б. Грінченко свідомо і несвідомо послуговувався бінарними опозиціями свій/чужий як національно-культурними концептами. Це на історично-ретроспективному матеріалі чітко прослідковується щодо Польщі, Росії та мусульманського світу. Треба зазначити, що на цьому ґрунті у творчості Бориса Грінченка набули поширення шаблонні характеристики певних національних та релігійних спільнот, які до початку ХХ ст. знайшли своє застосування як в літературному, так і в науковому дискурсах. У нашому тексті вони збережені як ознака епохи, із певними застереженнями.

Б. Д. Грінченко у своїх народопроектних працях, а частіше і у політичних брошурах, орієнтованих на широкі маси українського селянства, дещо спрощено висвітлював національну історію (в основному, це було переповідання праць М. С. Грушевського, М. Костомарова та інших російських й польських авторів).

Сам Борис Дмитрович для означення доби тюрксько-османських впливів у історії України використовує термін «татарське лихоліття»⁹. Навалу Батия (Бату) він так описує: «... чужинців багато нападало на нашу землю... Та помалу побили ми печенігів, почали брати гору й над половцями... Аж тут насунула нова хмара татарів». Прийшли вони «від сходу сонця, з далекої землі Азії». Вони «не робили хліба, не мали не сіл, ні городів, а кочували... Жили з худоби... Ще жили з війни і були народом хижим, войовитим, лютим, були на війні руйнікниками»¹⁰.

Важливо, що у «татарському лихолітті» Б. Грінченко звинувачує не тільки завойовників, а й власних князів, які своїми сварками і війнами занапали державу, не підготувалися до відсічі зовнішньому ворогу¹¹.

Пропонує Б. Грінченко українському загалу і специфічний опис зовнішності кримських татар: «на обличчя татари були не такі, як наші люде. З лиця були темно-жовті, вид широкий, короткий ніс був плескуватий, рот малий. А очі далеко одно від одного та ще ж навкоси, а такі вузенькі, мов осокою поприрізувані, ... на зріст невисокі, на ході не швидкі, але дуже добре їздили верхи...»¹². І далі – «Проміж себе були чесні і жили в злагоді, а всіма іншими народами страшно гордували і були до їх немилосердні, лукаві і брехливі»¹³.

⁹ Грінченко Борис. Зібрання творів. Народнопроектна спадщина. В 2 кн. Кн. 1. Київ, 2014. С. 386–390.

¹⁰ [Яворенко Л.] Чому у нас досі нема доброго ладу? Львів, 1905. С. 9–10.

¹¹ Грінченко Борис. Зібрання творів. Народнопроектна спадщина. В 2 кн. Кн. 1. Київ, 2014. С. 390.

¹² Там само. С. 386.

¹³ Там само. С. 387.

Б. Д. Грінченко чітко вказував, що Чорне і Азовське моря – «на півдні нашої землі», а «над Чорним морем» є край, що називається Крим. Колись там було «татарське царство», що називалося «ханство». Звідти «татари» майже щороку нападали на Україну: «Наскочить орда, села палить, добро грабує, людей убиває, або забірає в неволю. Женуть тоді людей степом, як отару... Пригнавши їх в Крим, продають на базарі так, як у нас худобу»¹⁴.

Описи перебування в неволі, жорстокого обходження та наруги в цілому відповідали сталій історіографічній традиції протиставлення мусульманського та християнського світів, а також підкріплювалися емоційною складовою – українськими народними піснями та історичними прикладами.

Найбільш наближені за стилістикою та викладом матеріалу праці Б. Грінченка до видання Михайла Драгоманова (фахового історика) «Про українських козаків, татар та турків» (1876). Однак зазначимо, що текст М. Драгоманова більш інформативний і виважений. Як і Б. Грінченко, він також використовує термін «татарське лихоліття», але замість терміну «татари» вживає більш адекватний – «кримські татари» тощо.

У художніх творах Б. Грінченко так само апелював до історичної пам'яті страждань від сусідства з Кримом, описував людські трагедії полонених і полонянок, оспівував жертвну любов українців до Батьківщини і подвиги козаків та цивільного українського населення (драма «Ясні зорі» (1897), поезії «Смерть отаманова» (1888), «Біла бранка» (1885), «Галіма» (1890), оповідання «Олеся» (1890) та багато інших). Ця тематика набула належного висвітлення у літературознавстві.

Ми ж дозволимо собі зупинитися на кількох прикладах художнього і публіцистичного доробку Б. Грінченка, що не набули широкого висвітлення у сучасному науковому дискурсі.

Б. Грінченко писав драму «Петро Дорошенко» (на п'ять дій), де основною сюжетною лінією був моральний та історичний вибір гетьмана про вірність курсу на союз із Туреччиною – «Матеріали для драми «Петро Дорошенко» [1907?]]»¹⁵. П'єсу не було завершено, у тому числі й через контроверсійні оцінки протурецької орієнтації гетьмана у суспільному просторі початку ХХ ст.

Дія п'єси розгортається в 1668–1668 рр. Автор у підготовчих матеріалах, чернетці твору робить

¹⁴ [Яворенко Л.] Чому у нас досі нема доброго ладу? Львів, 1905. С. 16–17.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Оп. 1, Од. зб. 31 489. 22 арк.

ставку на діалоги самого П. Дорошенка із матір'ю (використовуючи поширену асоціацію України як матері). Мати: «не буде добре з бусурманами, тільки сам пропадеш, Петро, та й годі». Петро: «...нехай і пропаду, аби Україна, матка наша, вільна й щаслива була, аби добро посполите не пропало»¹⁶. Петро Дорошенко щиро вважає, що «Волощині і Молдаванщині дуже жить під турком, ніж нам під москалем то під ляхом, туркові дали грошову данину, то він і забув за тебе, а Польща або Москва, то вже ні!»¹⁷.

Постать гетьмана Петра Дорошенка була симпатична Борису Дмитровичу. Він називав його «могутній орел, завчасу підстрелений»¹⁸.

У шедеврї вітчизняної публіцистики – праці Б. Д. Грінченка «Було, є, буде» (1894) описується набіг кошового Сірка на Крим, звідки він визволив з неволі християн. У степу отаман звелів стати і відділити бранців-християн від бранців-магометан. Християн було сім тисяч. На пряме запитання три тисячі відповіли, що бажають повернутися до Криму, бо мають там оселі, породичалися із татарами і отримали дозвіл рушити на південь. «З жалем та з смутком дивився Сірко на їх, як вони зникали серед степового простору». І як вони зникли з поля зору, наказав їх наздогнати і завдати смерті. Результат – три тисячі трупів посеред степу.

Б. Грінченко пише: «лякають такі люде., лякають такі їх діла. Нам страшно й гидко навіть чути про їх»¹⁹. Але водночас автор підкреслює, що «епохи маємо судити з свого погляду, а людей повинні судити з погляду тієї епохи, за якої ті люде жили»²⁰. Тобто вчинок Сірка був в контексті свого часу, а цей приклад для кінця ХІХ ст. символізує категоричну відданість Україні. «А тепер? Серед якого життя, серед яких людей постає справа про долю української нації», «Що сталося з тобою, Україно, що стільки часу боролася за волю народню, за рівність, за братерство, за просвіту, що стільки часу обороняла, в крові, знеможена, європейську культуру від татарсько-турецьких нападів...»²¹. Тому за Борисом Дмитровичем сьогодні закріпилося визначення «будитель нації» (за М. Грохом) з огляду на його роль в українському національному русі порубіжжя ХІХ–ХХ ст. і актуально навіть сьогодні звучить його заклик: «Згадаємо ж, чим ми були, завіщо боролись!»²².

¹⁶ Там само. Арк. 13.

¹⁷ Там само. Арк. 8–8 зв.

¹⁸ [Яворенко Л.] Чому у нас досі нема доброго ладу? Львів, 1905. С. 19.

¹⁹ Грінченко Б. Нова сем'я. Було, є, буде. Вид. 2-ге. Київ, 1917. С. 19.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 25.

²² Там само. С. 29.

На нашу думку, дуже вдало осмислив історичний досвід української державності Б. Грінченко у листі до В. Гнатюка від 8 жовтня 1901 р.: «Наше горе в тому, що ми ... завсігди єдналися з кимсь, а приятель за поміч сїдав нам на шию. Досить згадати хоч би поєднання Хмельницького й його наступників з турко-татами...»²³.

Такі трактування характерні і для сучасного історичного та соціокультурного дискурсу. Тобто, «монголо-татарська навала» перервала розвиток «давньоукраїнської» держави, завдала непоправної шкоди майбутньому України – відбулося остаточне розділення цивілізаційного розвитку між південним і північним давньоруським слов'янством. Північна Русь потрапила під вплив азійської цивілізації (ї так почала складатися майбутня російська нація). Натомість Україна, перш за все західні землі, опинилася в колі європейської цивілізації (ї так було закладено фундаментальні основи українського етносу, його ментальності)²⁴.

Окремо зупинімося на видавничій та просвітницькій діяльності Бориса Дмитровича. 1906 р. коштом київської «Просвіти» було перевидано брошуру М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків» із передмовою тоді ще студента-історика і політика-початківця Д. Дорошенка, наближеного до родини Грінченків. Про що Б. Грінченко, редактор українського щомісячника «Нова Громада», розмістив у огляді актуальних українських видань інформаційне повідомлення ([Ів. Перекатиполье]²⁵.

«Каталог книжок для народного читання», складений діячами київської «Просвіти» (власне Борисом Грінченком) наприкінці 1908 р. рекомендував серед іншого, і видання з історії відносин українців з ісламським світом: М. Драгоманов. Про укр[аїнських] козаків, татар та турків (Київ, 1875); М. Драгоманов. Думи про турецьку неволю і про «Самїйла Кишку» (Київ, 1886; Левіцький. Татари, Литва на Україні (Київ, 1896); Черноморці у неволі. Опов[іданя]. П.З. Р-ой [псевд. М. М. Грінченко] (Київ, 1889), друге видання з додатком. «Як чоловік конем був» (Чернігів, 1895) (Улас Павленко. Три оповідання / Переробки з рос. [Видав Б. Грінченко]); [Грінченко Б.] У неволі. Оповідання (Чернігів, 1899)²⁶.

²³ Грінченко Борис. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1. / Упорядник В. В. Яременко. Київ: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. С. 255.

²⁴ Гирич І. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. С. 14–15.

²⁵ [Ів. Перекатиполье] Товариство «Просвіта» у Києві. *Нова Громада*. 1906. № 12. С. 178.

²⁶ Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча україн-

Як вже зазначалося, Б. Грінченко дав характеристики багатьом народам ісламського світу, але у порівнянні з європейцями, вони зазвичай виглядають менш цивілізованими. Фіни – «гарний народ»: працьовиті, чесні, добрі, поважають закон, письменні, вони великі патріоти своєї країни та мови²⁷, а туркмени – «дикий народ»: неохайні, злі, брудні, сварливі, грабують і беруть людей у полон, зневажають жінок²⁸.

Доволі розлогу характеристику дав Б. Грінченко способу життя, релігії та звичаям арабів, які адаптувалися до складних умов виживання у Сахарі. Вони кочівники, але живуть і з розбою, беруть у полон людей, дуже «охочі до війни». Ззовні вони високі, статні, дужі, кожен має довгу шаблю, кинджал, довгого списа і рушницю. Особливо підкреслюється їх гостинність: «як увійде гість в шатро... перед ним простилають килимок... тоді на дерев'яній таці подають цілого печеного барана...»²⁹.

Борис Дмитрович цікавився так званим «жіночим питанням», яке було дуже актуальним на початку ХХ ст., тому звертав увагу на положення жінок в різних спільнотах. Він зазначає, що арабські жінки років дванадцяти вже йдуть заміж. «Араб жінки не поважає». Через важке життя та велику працю вони рано марніють. Років у двадцять вона вже «стара погана баба»³⁰.

Борис Дмитрович наголошує, що вони «віри магометанської», тому ходять на богомілья у місто Мекку, де народився пророк Мохаммед. Це важкий шлях караванами через пустелю, який автор ретельно описує³¹.

Інший народ, який зацікавив Б. Грінченка – туареги (бербери). «Порядки в них погані: пани багаті нічого не роблять, тільки воюються». Арабів вони ненавидять і завжди воюють з ними³². Щодо релігійних практик туарегів – відзначено, що хоча віра і дозволяє мати кілька дружин, туареги мають тільки одну, а через нестачу води омивання роблять піском³³. Особливу увагу автор приділив висвітленню героїчної боротьби туарегів на чолі із жінкою Фетиною проти Бен-Мансура, вождя одного з агресивних арабських племен³⁴.

ського просвітництва Б. Д. Грінченка (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). Київ : Друкарня ІР НБУВ, 2008. С. 162, 165, 167.

²⁷ Грінченко Борис. Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. В 2 кн. Кн. 1. Київ, 2014. С. 160–161, 163.

²⁸ Там само. С. 317, 319.

²⁹ Там само. С. 170–172.

³⁰ Там само. С. 171–172.

³¹ Там само. С. 172–175.

³² Там само. С. 192–194.

³³ Там само. С. 193.

³⁴ Там само. С. 194–195.

Щодо ісламу (Б. Грінченко використовував терміни «магометанство», «мусульманство»), то іноді обмежується маркером «мали свою окрему віру», «і в татар і в турків віра така, що можна мати не одну жінку, а кілька» тощо³⁵.

Таким чином, заради народоприсвітних та виховних цілей Борис Грінченко поступався науковим підходам. Однак слід зауважити, що у великій книгозбірні родини Грінченків, яка містила понад 6 тис. томів, широко представлені твори відомих сходознавців – Б. Міллера, В. Мінорського, А. Кримського, Г. Чиркова, П. Коковцева, Т. Нельдеке та ін.³⁶

За опублікованими листами відомого сходознавця А. Кримського до Бориса Грінченка за 1891–1907 рр. бачимо сталий і щирий обопільний інтерес цих представників української інтелектуальної еліти до творчого і наукового доробку, і не тільки у царині українознавства. Агатангел Кримський докладно вводить Бориса Дмитровича у «простір східного світу» – знайомить із своїми перекладами з арабської та перської, творами з історії ісламу, подробицями власної подорожі Сирією та Ліваном (1896–1898), Кримом та Кавказом тощо.

Серед іншого, А. Кримський консультує щодо східних впливів в українській мові, що було дуже важливо для Б. Грінченка як лексикографа, автора чотиритомного «Словаря української мови» (1907–1909). Але, мабуть, із А. Кримським він не завжди погоджувався. Так, у «Словарь» взагалі не ввійшло слово «мазепа», у якому сходознавець вбачав арабське, або персько-арабське походження³⁷. Також Б. Грінченко не підтримував визнання А. Кримським певної цивілізаторської ролі Російської імперії в Середній Азії.

Б. Грінченко наприкінці 1904 р. був одним із засновників Української радикальної партії (УРП). Її основними статутними засадами були здобуття національної свободи та соціальне звільнення трудящих мас; національній проблематиці належала першість. Тактичними пріоритетами в роки революції 1905–1907 рр. були боротьба за автономію України в складі Російської імперії, федералізм та парламентаризм. Однак, якщо українському народові не дадуть автономії, «неминуче доведеться одокремитися від Росії і завести свою Українську Демократичну (народну) Республіку»³⁸. За інши-

³⁵ [Яворенко Л.] Чому у нас досі нема доброго ладу? Львів, 1905. С. 10, 18.

³⁶ Каталог фондів. Т. 1. Бібліотечна колекція. Вип. 1 : Б. Д. Грінченко. Київ : АН УРСР. Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, 1988. 957 с.

³⁷ Кримський А. Ю. Твори. В 5-ти тт. Т. 5. Кн. 1: Листи (1890–1917). Київ: Наукова думка, 1973. С. 406.

³⁸ [Яворенко Л.] Чого нам треба. Львів, 1905. С. 45.

ми національностями, що проживають на теренах України визнається рівне з українцями право на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних інтересів. Б. Грінченко активно пропагував ці положення серед маси українського народу.

Борис Дмитрович був учасником з'їзду представників національних спільнот Російської імперії, який повинен був скоординувати спільні дії під час бурхливих революційних подій 1905–1907 рр., обговорити шляхи вирішення національного питання. Б. Грінченко зробив детальний конспект ходу з'їзду, виступів делегатів і додавав від себе ремарки: «Черновые заметки, сделанные Гринченко Б. во время съезда в Петербурге 19–22 ноября 1905 г.»³⁹.

Так бачимо, на з'їзді було представлено 12 національних спільнот. Найбільшими були делегації поляків (23) та українців (20). Натомість найменші представництва були від ісламських народів – 3 татарина, 2 азербайджанця, 1 киргиз. Хоча більшість делегатів вимагали від з'їзду реальних результатів, було затверджено досить аморфною декларацією проти «надмірної централізації» державних

функцій в Російській імперії⁴⁰ (арк. 4). Пропозиція Бориса Дмитровича про національну автономію та екстериторіальний сейм підтримки не знайшла⁴¹.

Висновки. В умовах розгортання вітчизняного національного руху кінця XIX – початку XX століття в українському просторі поширювалися знання про життя інших народів, їх досвід державного будівництва, культурно-релігійну самобутність, досвід національно-визвольних рухів, у тому числі і ісламських спільнот. Велику роль в цьому зіграла просвітницька діяльність Б. Д. Грінченка. Його рецепція знаходилася у парадигмі цивілізаційного пріоритету європейського шляху розвитку для України.

В історичні ретроспективі протистояння українців проти кримських татар і турків використовувалося для формування образу «чужих» як маркера самоідентифікації, пробудження історичної пам'яті, патріотизму у українському просторі, підготовки нації до боротьби за політичну самостійність.

У своїй громадсько-політичній діяльності Борис Дмитрович відстоював перспективу незалежності України. Так само, право на самостійний історичний шлях повинні отримати і інші народи Російської імперії.

⁴⁰ Там само. Арк. 4.

⁴¹ Там само. Арк. 2.

References

- Andryeyeva S., Lashko M., Yakovleva I. Borys Hrinchenko v yevropeiskomu sotsiokulturnomu prostori. Kyivski istochni studii. 2020. 1(10). S. 143–148. [in Ukrainian].
- Hrinchenko B. Nova semia. Bulo, ye, bude. Kyiv, 1917. 29 s. [in Ukrainian].
- Hrinchenko Borys. Zibrannia tvoriv. Epistoliarna spadshchyna. Vol. 1. Kyiv: Kyivskiy universytet im. Borysa Hrinchenka, 2020. 680 p. [in Ukrainian].
- Hrinchenko Borys. Zibrannia tvoriv. Narodoprosvitnia spadshchyna. Vol. 1. Kyiv: Kyivskiy universytet im. Borysa Hrinchenka, 2014. 543 s. [in Ukrainian].
- Hrych I. Ukrainka istoriia: cherez identychnist do derzhavy. Kyiv: Ukrainski propilei, 2021. 270 s. [in Ukrainian].
- Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (IR NBUV). [in Ukrainian].
- [Iv. Perekatypole] Tovarystvo «Prosvita» u Kyievi. Nova Hromada. 1906. (12). S. 178–179. [in Ukrainian].
- Katalog fondiv. Vol. 1: Bibliotechna kolekciya. Vip. 1: B. D. Grinchenko. (1988). Kyiv: AN URSS. Central'na naukova biblioteka im. V. I. Vernadskogo. 958 s. [in Ukrainian].
- Kobzyhcha, N. I. Kul'turnyč'ka diyal'nist Borysa Grinchenka: svitogly'adnyj aspekt. Kyiv: Lira, 2020. 204 s. [in Ukrainian].
- Krymskyi A. Yu. Tvory. V 5-ty tt. T. 5. Kn. 1: Lysty (1890–1917). Kyiv: Naukova dumka, 1973. 547 s. [in Ukrainian].
- Virchenko T., Kozlov R. Nepokirnyi. Hrani doli Borysa Hrinchenka. Kyiv: Kyivskiy universytet im. Borysa Hrinchenka, 2023. 372 s. [in Ukrainian].
- Yaremenko V. Borys Hrinchenko – natsionalnoi idei smoloskyp. Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2022. 400 s. [in Ukrainian].
- Yaremenko V. V. Naukova i epistoliarna spadshchyna Borysa Hrinchenka. Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2021. 384 s. [in Ukrainian].
- [Yavorenko, L.] Chomu u nas dosi nema dobroho ladu? [Why do we still not have a good order?] Lviv, 1905. 47 s. [in Ukrainian].
- [Yavorenko, L.] Choho nam treba [What we need]. Lviv, 1905. 45 s. [in Ukrainian].
- Zubkova, N. M. Arxiv i biblioteka vydatnogo diyacha ukrayins'kogo prosvitny'cztva B. D. Grinchenka (z fondiv Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskogo). Kyiv: Drukarnya IR NBUV, 2008. 177 s. [in Ukrainian].